

*Українька державність
в ідеології соціалістів-революціонерів:
погляд з європейського світу
(1920—1930 рр.)*

Народився 1951 р. у Тарашанському районі на Київщині. Закінчив історичний факультет Київського державного педагогічного інституту імені Максима Горького. Доктор історичних наук, професор, проректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Коло наукових інтересів — історія Другої світової війни, суспільно-політична думка в Україні та міжнародне життя в ХХ ст. Опублікував понад 80 праць, серед них індивідуальні та колективні монографії, навчальні посібники.

Поразка визвольних змагань за українську державність 1917—1920 рр. стала стимулом до активізації політичної діяльності традиційних партій, рухів, організацій, а також виникнення нових політичних течій, концепцій, доктрин тощо. Політичні провідники вдалися до опрацювання політичних програм, доктрин і концепцій з метою втілення в життя державно-соборницької ідеї як найважливішої умови національного, політичного і економічного розвитку українського народу, що впродовж довгих віків боровся за власну незалежну соборну державу. Незважаючи на те що у міжвоєнний період державно-соборницьку ідею не вдалося реалізувати, українські суспільно-політичні сили виявились спроможними розгорнути широку пропаганду цієї ідеї серед західноукраїнського населення, політичних сил в еміграції, європейської громадськості.

В українській суспільно-політичній думці міжвоєнного періоду окреме, досить вагоме місце належить теоретико-ідеологічній спадщині Української партії соціалістів-революціонерів. Як відомо, в роки національної революції партія есерів відігравала роль активного політичного чинника, провідника українського селянства, яке складало більшість українського суспільства. Набувши досвіду політичної боротьби в революційні часи, лідери соціалістів-революціонерів в умовах еміграції намагалися теоретично обґрунтувати право українського народу збудувати власну державу. Особливо активною була частина партії, очолювана провідним діячем есерівського руху Микитою Шаповалом. Шаповалівська течія українських есерів, як їх іноді називають в дослідженнях, через ідейні та політичні розходження вийшла зі складу Закордонної Делегації Української партії соціалістів-революціонерів (ЗД УПСР), яку очолював М. Грушевський. Як зауважувалось згодом, ЗД УПСР і її провідник М. Грушевський схилилися до лівої орієнтації, навіть компромісу з більшовиками за умов негайного запровадження соціалізму і радянської системи як політичної влади в Україні на засадах соборництва. Не відкидався і принцип диктатури пролетаріату спільно з селянством, яке складало більшість населення України¹.

Розірвавши зв'язки з ідейними опонентами, есери шаповалівської течії розгорнули діяльність зі згуртування своїх прихильників. У жовтні 1920 р. було утворено Закордонний Комітет УПСР (ЗК УПСР), що організаційно об'єднав українських есерів Волині, Буковини, Галичини, які проживали в сусідніх країнах та західноєвропейських державах — Бельгії, Німеччині, Франції та ін. Центром роботи Закордонний Комітет обрав Чехословаччину, де зосередилось чимало української еміграції.

Вважаючи, що політична, наукова, культурницька діяльність матиме першочергове значення для підготовки майбутніх борців за незалежну, соборну українську державу, шаповалівці розгорнули, без перебільшення, титанічну діяльність в цьому напрямку. Як писала дружина М. Шаповала Ольга, вони розпочали «снувати обірвану нитку українського визволення», бралися «за тяжку, муравлину, вперту працю»². Як наслідок цієї праці, влітку 1921 р. зусиллями М. Шаповала, Н. Григорієва та інших було створено Український громадський комітет, в наступному році — Українську господарську академію, а в

1923 р. — Педагогічний інститут імені М. Драгоманова. Зусиллями есерів, представників інших партій та громадськості працювали підготовчі курси, на базі яких постала Реальна гімназія. Діяла Українська студія мистецтва, Український видавничий фонд. М. Шаповал разом з однопартійцями створюють Інститут громадознавства, що став базою Українського соціологічного інституту, який започаткував науку соціологію.

Розгортаючи свою діяльність, Головний політичний комітет партії українських соціалістів-революціонерів як керівний центр поряд з піклуванням про внутрішньо-організаційні та ідеологічні засади партії багато зусиль докладає розгортанню боротьби за незалежну соборну українську державу. Питання соборництва, самостійності, суверенності України червоною ниткою пронизують всі партійні документи та праці провідників українських соціалістів-революціонерів.

Закордонний Комітет УПСР, об'єднавши навколо себе більшість членів партії, що перебували за кордоном, спрямував роботу в напрямку «усталення партійного світогляду та внутрішньої консолідації партійних сил, зближення їх зі співзвучними революційно-соціалістичними елементами інших партій і груп, осудження польської і московської орієнтації та орієнтації на реакцію взагалі і скріплення орієнтації на власні сили свого народу, вироблення твердого і ясного погляду серед українського громадянства на становище й визвольні завдання української нації як нації трудового народу»³.

З метою пропаганди партійного світогляду та зміцнення внутрішньої консолідації партійних сил комітет почав видавати часописи «Вільна спілка» і «Боротьба». В цих виданнях було окреслено позицію закордонних груп партії соціалістів-революціонерів шаповалівської течії.

За безпосередньою участю соціалістів-революціонерів виникла професійна організація селян в еміграції «Українська селянська Спілка в ЧСР», у якій есери вбачали соціальну основу майбутньої самостійної, незалежної і соборної Української соціалістичної республіки. За короткий термін есерівські організації видали понад 20 друкованих робіт, що роз'яснювали партійну політику і тактику, революційну стратегію. Відстоювала есерівські позиції і партійна преса.

Передусім есери засудили плани еміграції на продовження будь-якої збройної боротьби проти більшовицької влади, за-

явивши, що ні інтервенція, ні будь-які «визвольні угоди» з іншими країнами, ні ототожнення себе з цілим народом у формі «урядів» і «військ» не входить у її завдання. На їхню думку, визволення українського народу від окупантів повинно відбутися тільки внаслідок національного відродження самого народу, усвідомлення ним своїх національно-державних інтересів у процесі господарської, культурної та політичної діяльності. Головне ж завдання еміграції соціалісти-революціонери бачили в тому, щоб допомогти національному відродженню українського народу, стати виразником і захисником його дійсних потреб і прав перед європейською, світовою громадськістю.

Для того, щоб успішно справитися з цією покладеною на себе функцією, есери закликали свідому еміграцію не шукати примирення з радянською владою, не чекати помилування від них і дозволу на повернення, а зробити все, щоб час, проведений за кордоном, не був даремним. Щоб кожен, хто потрапив в еміграцію, набрався знань та умінь, які б знадобились йому в майбутньому на рідній землі⁴.

Українські есери рішуче виступали проти Варшавської угоди уряду УНР з поляками, а також проти Ризького договору, за якими українські землі опинилися в складі інших держав. Засуджуючи, зокрема, дії московського уряду, вони у відповідь висунули завдання «повного національного і соціального визволення українського народу і утворення на всій українській етнографічній території... української самостійної соціалістичної республіки»⁵.

З метою роз'яснення своїх програмних засад, зміцнення становища партії провідники есерів у серпні 1921 р. розіслали директивного листа до всіх партійних осередків за кордоном. Невдовзі перед тим в СРСР відбувся судовий процес над членами ЦК Української партії соціалістів-революціонерів, який, на думку Закордонного Комітету, показав, що «більшовикам більше всього ненависна ідея української державності», а тому побудова Української радянської республіки з допомогою московських комуністів є ілюзією, яка має розвіятись як у членів есерівської партії, так і в соціалістичних партіях, близьких їй по духу.

В цей відповідальний момент есери вважали, що необхідно визначити правильні позиції, окреслити форми боротьби з окупантами українських земель.

Першим гаслом цієї боротьби есери проголошували «самостійність української революції», другим — «консолідацію українських революційних сил». Тут принагідно варто звернути увагу на те, що есери шаповалівської течії ладні були узгоджувати свою діяльність із закордонною групою Української комуністичної партії, лівими есерівськими групами та лівими соціал-демократами. Крім того, вони не заперечували консолідацію на певній платформі з іншими національними (територіально-українськими) партіями — російськими, єврейськими та іншими.

Передбачаючи таку можливість, вони прагнули «поставити собі завдання самостійно силами своєї партії об'єднатися з селянством і вкупі з ним боротися проти насильства»⁶.

Есери визначили своє ставлення до більшовицької Росії. Посівши позиції всесвітньої федерації, вони вважали, що найкращий шлях до неї — через самостійність всіх націй. З соціалістичною (не більшовицькою) Росією потрібно заключити військовий і економічний союз на договірних умовах. Не виключалась конфедерація або федерація з іншими сусідніми державами, в тому числі й з Росією, коли до влади там прийдуть демократичні сили. Союз Росії і України есери вважали необхідним проти Польщі і західного капіталістичного світу, який в майбутньому наступатиме на Схід з метою його колонізації.

Впродовж своєї діяльності провідники есерів неодноразово звертались до характеристики діяльності комуністичної партії. Вони вважали, і не без підстав, що в СРСР, в тому числі і в Україні, комуністи будують державний капіталізм. Завоювавши Україну силою зброї, підтримують там свою владу над українським народом. Але, переконували есери, час визволення вже наближається, назріває нова революція, яка знищить усіх окупантів України. «Від Карпат по Кавказ лиш один буде лад — Українська Соціалістична Республіка. Республіка без хлопа і без пана, як заповів Шевченко»⁷.

Прогнозуючи майбутній розвиток подій, в яких соборна, самостійна Україна займе належне місце, есери з відстані 1920-х років передбачили, що «мирний шлях є передумовою позитивного й для народів корисного вирішення національної проблеми на Сході Європи. Він веде до того, щоб Україна, Білорусь, Грузія, Вірменія та ін. стали державно-самостійними»⁸. Це не-

минуче станеться, писали вони, і тому зміни потрібно здійснити без болючих потрясінь. СРСР мусить розпастися на свої складові частини, а це може статися шляхом ліквідації диктатури компартії, котра на словах декларувала самостійність національних республік. Фактично це справжня фікція. «Впаде диктатура компартії, бо міжнародна демократія йде проти неї... Росія, Україна, Білорусія, прибалтійські держави, Кавказькі держави можуть знайти гідну форму солідаризації — Вільну Спілку, до якої можуть прийти й середньоевропейські держави Польща, Чехо-Словаччина, Угорщина, Румунія, балканські держави...»⁹.

Особливу позицію займали українські соціалісти-революціонери у ставленні до Польщі. Вони вважали, що з Польщею як окупантом українських земель не може бути ні союзу, ні торгово-економічних стосунків. Необхідно домовлятися з Росією про анулювання Ризького договору, повернути Галичину, Волинь, Холмщину до складу України. Польща повинна задовольнитись своїми етнографічними кордонами, дати можливість іншим народам також розвиватись самостійно, будувати свої національні незалежні держави.

Як відомо, за ініціативою країн Антанти на весну 1922 р. була призначена Генуезька міжнародна конференція з економічних і фінансових питань. У конференції мали взяти участь всі капіталістичні країни, з одного боку, і радянська Росія — з другого. З цього приводу провідники ряду українських партій та рухів скликали у Відні «Конгрес парламентарів» з метою використання Генуезької конференції для вирішення питання про визнання соборної, самостійної української держави.

Обміркувавши питання про участь у цьому міжнародному зібранні, провідники українських есерів вирішили не брати участі в конгресі, а тим більше в Генуезькій конференції. Вони мотивували це тим, що спостерігалось зближення країн Антанти з радянською Росією, отже між ними могла бути укладена угода. Це означало, що більшовики, пішовши на примирення з міжнародним капіталом, зрадили справі соціалістичної революції. Вони захищали інтереси новітньої імперії в той час, коли національні республіки, в тому числі і Україна, не є незалежними. З іншого боку, есери вважали, що було б нелогічно ставити на конференції питання про самостійність України лише декларативно в той час, коли її землі окуповані чужими

державами. Щоб Україна була визнана суверенною державою, вона повинна мати єдину етнічну територію, уряд з усіма необхідними атрибутами влади, він має бути визнаний міжнародним співтовариством.

Крім того, есери вважали, що брати участь у конференції, в той час коли український народ роз'єднаний, не має своєї держави, значить визнати «перед усім трудящим і страждущим людом законність уряду Х.Раковського, що не відповідає дійсності і інтересам українського народу». Вони втратять право «домогатись дійсної самостійності». Отже, з усією рішучістю соціалісти-революціонери будуть «протестувати проти визнання окупантів, за законну владу України»¹⁰.

Говорячи про Ризький мирний договір, есери переконували, що то був «логічний наслідок військового неуспіху совітської Московщини, яку більшовицьке правительтво через свою неправильну політику довело до нечуваного матеріально-господарського і технічного знищення»¹¹. Причиною цього занепаду був деспотичний режим, встановлений більшовиками; він був перешкодою для розвитку продуктивних сил, матеріальної культури, духовної свідомості народу і, як наслідок, військової слабкості.

Встановивши диктатуру пролетаріату в Україні, слушно зауважували есери, більшовицький уряд Росії за свої помилки розплатився з Польщею українською землею і українським народом. При цьому російська комуністична партія з пропагандистською метою виправдовувала мир з Польщею як тимчасовий, потрібний для «передішки» тощо. Однак, на думку есерів, цей тимчасовий мир означає не що інше, як жорстоке поневолення Польщею Галичини, Волині, Холмщини аж до того часу, доки український народ не визволиться своєю боротьбою, своїми жертвами.

Аналізуючи в контексті даної проблеми становище українського населення на західноукраїнських землях, події, що там відбувалися, есери зверталися до джерел об'єднання українських земель, зокрема, до Акту злуки Західноукраїнської Народної Республіки і Української Народної Республіки, що відбувся 22 січня 1919 р. в Києві. У своїй праці «Велика революція на Україні і українська визвольна програма» М. Шаповал наголошував, що злука мала велике морально-політичне значення, однак була більш теоретично-юридичною, ніж фактичною. При-

чин такого стану було кілька. По-перше, на західноукраїнських землях влада не була створена шляхом виборів від народу. Галицькі політики не запитали думки ні в селян, ні в робітників, ні в вояків. Це було помилкою, бо коли б були обрані депутати від цих прошарків населення, тоді б весь народ піднявся на творчу працю на користь республіки. Перехід же влади до старих австрійських, здебільшого реакційних політиків, спричинився до того, що широкі народні маси були усунені від участі в суспільно-політичному житті республіки. Помилкою було й те, що галицькі політики діяли всупереч прагненням революційного уряду УНР. Державний секретаріат ЗУНР, зокрема, вперто стояв на тому, що лише тоді, коли на спільних Всеукраїнських установчих зборах буде остаточно прийнято закон про форми включення західних земель в одну державу, лише тоді ЗУНР об'єднається з УНР. До того часу західний регіон Української Народної Республіки повинен був існувати незалежно. Двовладдя, що було офіційно проголошено на одній українській землі, дало негативні наслідки, адже воно є найбільшим ворогом будь-якого єднання¹², — зазначав М. Шаповал.

Потрібно було ліквідувати галицьку диктатуру і створити один соціалістичний уряд, одну армію — це врятувало б українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді.

М. Шаповала та його однодумців турбувала доля українського народу, який опинився роз'єднаним, поневоленим різними окупантами. Вони засуджували політичні угруповання, що відстоювали свої вузькопартійні інтереси замість того, щоб об'єднатись, консолідуватись і спільно виступити на боротьбу за загальне добро українського народу. У згаданій праці М. Шаповал таврує лідерів різних політичних напрямків. Ось тут, зазначає він, метушиться наддніпрянець, а тут інтригує галичанин, там соціаліст, тут тверезий реакціонер, один з Леніним, а другий з Шептицьким, один за Скоропадського, другий за Вишиваного, один за Петрушевича, а третій — за самого себе. Тож чи може нація знайти вихід, коли у неї стільки орієнтацій? — запитує М. Шаповал. Він нагадував, що подібне роз'єднання спостерігалось серед українських лідерів і в минулому, що не сприяло об'єднанню та консолідації нації.

На думку есерів, в умовах, що склалися на початку 20-х років, необхідно було об'єднатися перш за все проти польсько-

го окупанта, бо він був слабкішим від московського. Коли б українці Галичини, Волині, Холмщини об'єднали свої сили і взаємодіяли з білорусами, литовцями, євреями, німцями, вони не допустили б зміцнення польської держави, в якій спостерігалося загострення внутрішньополітичної боротьби.

Есери вважали, що Є. Петрушевич і його прихильники зайняли позицію «держави в державі», залишаючи за собою право на свободу дій. «На Україні було дві українські армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ, як єдине джерело здобування харчів, коней, податків тощо»¹³. Між урядами велася глуха, але вперта боротьба, що особливо загострилася з липня 1919 р., коли в уряді УНР було утворено окреме міністерство по західних землях.

Аналізуючи становище українського населення на західноукраїнських землях, що відійшли до Польщі, есери наголошували, що визволення українців від польської окупації можна досягнути лише «шляхом боротьби за право самовизначення українського народу всіх теренів». Зокрема, це питання обговорювалося на партійній конференції, що мала місце в липні 1922 р. На конференції були присутні делегати від есерівських партійних осередків з Волині, Галичини, Холмщини, Польщі, Чехословаччини. Конференція прийняла відозву «До українського трудового люду!», в якій засуджувалась політика країн Антанти, які «самовизначили українське населення», не запитуючи навіть його думки та не рахуючись з його волею.

Есери закликали населення українських земель, окупованих Польщею, Румунією, Чехословаччиною, своєю непримиренною, напруженою боротьбою і працею створити базу для утворення «самостійної незалежної української республіки на західних землях України, як перший етап до визволення всіх земель, що стогнуть під окупацією». Подібне ж завдання стоїть перед тією частиною України, що поневолена московськими більшовиками. Проживаючи в різних політичних та економічних умовах, застосовуючи різні методи боротьби, всі українці повинні «стреміти до однієї головної мети — створення єдиної Соборної Української Республіки, йдучи до того історично немінучими шляхами й опираючи свою боротьбу на реальний ґрунт своїх кожночасових здобутків»¹⁴.

Есери вважали, що здобути незалежну соборну Українську державу можливо лише при напруженій щоденній праці всієї нації, в усіх сферах людської діяльності.

Восени 1922 р. в Польщі мали відбутися вибори до польського сейму і сенату. Серед українських політичних діячів на західноукраїнських землях дискутувалося питання про участь у виборах чи їх бойкотування. Переважна більшість українського населення Волині і Холмщини виявила бажання взяти участь у виборах. Про це було повідомлено Закордонний Комітет УПСР, який мав чималий вплив на есерівські осередки тих регіонів, координував їхню діяльність, всіляко підтримував. Провідники есерів, обміркувавши ситуацію, визнали доцільним використати вибори з метою революціонізації мас, активізації боротьби за самостійну, соборну українську державу.

В результаті виборів, які проходили в напруженій боротьбі за місяць, не дивлячись на протистояння польської влади, до законодавчих органів було обрано ряд українських депутатів, в тому числі від соціалістів-революціонерів. Вони з трибуни сейму та сенату стали піднімати питання про політичне та економічне становище українців, протестувати проти асиміляційної та колонізаторської політики польського уряду, заявляти, що ведуть боротьбу за «створення єдиної самостійної української державності на всіх землях, де живе український народ»¹⁵.

Есери чимало уваги приділяли аналізу причин поразки української національної революції. В ряді теоретичних праць М. Шаповал, Н. Григоріїв та інші провідники соціалістів-революціонерів аналізували етапи утворення української держави та причини падіння Української Народної Республіки. На думку М. Шаповала, однією з головних причин поразки української самостійної національної держави була відсутність чіткої соціальної програми в Центральній Раді, нерішучість і хитання при її обговоренні та втіленні в життя. Він вирізняв два періоди в діяльності Центральної Ради. Перший — «коли українська справа із стану небуття виринула на поверхню життя і досягла протягом короткого часу свого кульмінаційного розвитку в політичному напрямку... здійснення суверенітету українського народу на його землі». Другий — «характеризується тим, що впала державність українська як з'явище територіальне, позбавлене українського національного змісту, без огляду на бу-

тафорсько-український вигляд, що мав московський гетьман на Україні»¹⁶.

Перший період, наголошував М. Шаповал, був періодом українського державотворення, бурхливого розквіту українства. Тоді швидко утворювались державні органи, формувалися владні структури, налагоджувалось громадсько-політичне, культурне життя. Цей період завершився оголошенням автономної Української республіки в складі федеративної Росії.

Після цього наступив другий період національного розвитку України, «період хитання, гарячкового безграмотного хватання за всяке діло без ясної мети...» Українство бентежилось, метушилось, не знало що робити з проблемою «соціальної революції», проблемою «самостійності». Воно ослабло морально-психологічно, що привело до занепаду української держави»¹⁷.

Незконсолідованість української нації — ще один чинник поразки національної революції. Про це писав М. Шаповал у праці «Новітнє яничарство»: «Коли нація має такий колосальний потенціал зрадництва і такий малий потенціал солідарності, то іншого результату, як погром своєї волі, вона не досягне в цім злім, егоїстичнім світі розбою і насильства»¹⁸. Він висловлював сподівання, що нове покоління виступить з новою енергією і завзяттям проти яничарства і неволі, здобуде українську незалежну, соборну державу.

Дошукуючись причин, що не сприяли перемозі національної революції, есери дійшли невтішного висновку, що збройна сила, тобто армія, яка мала захистити революційні завоювання українського народу, не була сформована. Це було величезною помилкою діячів Центральної Ради, як і уряду УНР. Але ж «українізовані» військові частини нараховували понад один мільйон чоловік. Головною причиною такого стану, з точки зору есерів, був недостатній рівень національної свідомості українців. До цього долучилась активна та широка більшовицька агітація. Молоду революційну армію потрясли мітинговщина, дезорганізованість і бездейність. Тому значні українські військові формування під впливом цих факторів демобілізувались в той час, коли необхідно було збройно виступати проти ворогів української національної революції¹⁹.

Необхідно зауважити, що у творах провідників партії, в програмах, резолюціях з'їздів, конференцій та інших документах знайшло відображення питання про уроки, досвід, позитивні на-

слідки революції. Есери вважали, що одним з найважливіших наслідків було пробудження українського народу до боротьби за свої національні інтереси, самостійну, соборну українську державність. В ході революції виробились принципи цієї державності, світ уперше за багато століть замовчування дізнався про таку державу, як Україна.

З поразки революції впливали і уроки на майбутнє. Головним і найважливішим з них було розгортання боротьби «за волю всіх земель українських, за єдину соборну самостійну селянсько-робітничу Українську Республіку»²⁰. Необхідно, на думку М. Шаповала, лише вибрати вірні шляхи до цієї мети, щоб знову не помилитися. Необхідно мати сміливість, зауважував М. Шаповал, визнати той факт, що український народ програв боротьбу, його усунуто від будівництва української державності. Есери це пояснювали жорстокою підступністю ворогів, насильством, несправедливістю. «Звертаємось за допомогою до європейської спільноти, домагаємось своїх прав, але натикаємось на глуху стіну неуваги та небажання вирішувати українське питання.

Виходу немає: на Україні ворог, поза Україною байдужість, серед українства — безпорадність і безсилля. Яким шляхом іти, за що взятись, яку програму накреслити, на ці питання ще немає відповіді. Загостреність цих питань є показником української кризи, безпрограмовості»²¹.

Це сталося, з точки зору М. Шаповала, тому, що українська «напівсвідома, емпірично вишукувана, навпомацки засвоювана соціологія нашого національного відродження» збанкрутувала.

Чинники цього необхідно шукати в законах суспільного життя і перш за все в соціології — науці, що вивчає закони суспільного життя. З допомогою цієї науки «недержавна (українська. — *І.Д.*) суспільна формація могла сконструювати систему своєї політики» з метою визволення і побудови незалежної держави. Бо в революції українські політичні чинники опинились без знання своїх об'єктивних можливостей, без знання законів тогочасного суспільного розвитку українського народу. Вони йшли навпомацки, наосліп, тому і програли»²².

Як відомо, за кордоном знаходились представники багатьох політичних партій, напрямків та платформ з цілого ряду національних республік, що увійшли до створеного згодом Союзу РСР. Їх турбувала доля своїх країн, народів. Національне пи-

тання на той час було однією з проблем, від вирішення якого, своєю чергою, залежало й майбутнє європейського континенту.

У вересні 1921 р. за ініціативою українських соціалістів-революціонерів у Празі відбувся прилюдний диспут на тему: «Національне питання на сході Європи». В ньому взяли участь емігрантські політичні та громадські діячі з Білорусії, Грузії, Дону, Кубані, Росії, Тереку, України та інших національних регіонів колишньої царської імперії.

Диспут продовжувався кілька днів, у ньому взяло участь понад тисячу осіб, він викликав зацікавленість широких емігрантських кіл. У виступах українських представників, зокрема від партії соціалістів-революціонерів, превалювала турбота про Україну, її розшматовані землі, що знаходились під окупацією сусідніх держав. Відкриваючи диспут, його голова есер Н. Григорійв наголосив, що «національне почуття є інстинктивним стремлінням народних мас до того, щоб способом етнографічно-державного об'єднання здобути можливість самостійного керування своєю долею»²³. Прагнення народу до самостійного життя, як вища гарантія самозбереження, на його думку, навіть роз'єднує однорідну етнографічну державу, коли вона не задовольняє прагнення до самостійності — приклад Англії й Америки. Воно ж і об'єднує різнонаціональні етнографічні маси в один державний організм, коли таке об'єднання гарантує самостійність — приклад Швейцарії.

Деякі виступаючі, особливо від російських емігрантських політичних кіл, наголошували, що економічні потреби, закони господарського життя змусять народи, що проголосили свою незалежність, знову увійти до Росії на правах федерації.

Представники українських есерів розвінчали спроби нав'язати думку про ілюзорну федерацію, бо більшовики не допустять цього. Зокрема, М. Шаповал зазначав, що при вирішенні східноєвропейської проблеми зіткнулись два принципи: право народів на самовизначення, висунуте поневоленими народами, і «поняття про Росію як органічну єдність».

Представники есерів наголошували, що основним принципом вирішення національного питання має бути право націй на самовизначення.

Україна, Білорусія, козацькі, кавказькі, прибалтійські народи, Сибір та інші республіки повинні стати самостійними. Тоді вони свої міждержавні відносини будуватимуть на рівно-

правній основі. Питання федерації чи іншої форми об'єднання вони вирішуватимуть самі, коли це буде їм потрібно. Будь-яке об'єднання можливе тільки між самостійними народами, коли вони переконаються, що таке об'єднання їм не загрожує національним поневоленням.

На думку М. Шаповала та його соратників, вже тоді спостерігалось зближення народів. І це неминуче. Однак заклики до федерації з Росією були завчасні. Лише коли Росія відмовиться від великодержавництва, вона сама «зможе стати членом вільної спілки народів Східної Європи і другом України». Своєю чергою, лише самостійна Україна може бути добрим сусідом Росії. Ідею федерації під егідою Росії захищали росіяни всіх ідеологічних напрямків, бо вона, на думку есерів, не що інше, як своєрідний продукт російського великодержавного (імперського) мислення. Її авторами були російські царі, політики, бюрократи, вона була підхоплена російськими соціалістами і комуністами.

М. Шаповал заперечував ідею третього Риму, культурний месіанізм, органічну теорію і комунізм у радянському варіанті. «Конкретним змістом цієї ідеології є бажання визискувати сусідні народи, використовувати їхні природні добрива, їхню працю, їхню силу для мілітарного вжитку, для експорту своєї інтелігенції з метою денационалізації сусідніх народів і поширення цієї експлуаторської експансії на все більші простори з метою визиску, одержання всіх користей, які треба назвати колоніальною рентою. Проти цієї ідеології завойовництва і визиску повстає принцип самовизначення й визволення народів і права їх творити свої держави»²⁴.

Пропозиції російських демократів суперечили ідеї створення самостійної, соборної української держави. Як вважали українські есери, Росії вкрай потрібна була Україна. По-перше, її територія лежала між Європою і Росією. По-друге, Росія в той час не могла обійтися без українських природних багатств, бо Урал, Сибір тільки освоювались. Загалом без України з її великою територією і людськими ресурсами не уявлялась нова більшовицька імперія, хоч і у формі федерації. Крім того, певні російські політичні сили як в СРСР, так і за кордоном розповсюджували думку, що, мовляв, і самі українці зацікавлені в союзі з Росією, бо на неї давно зазіхає Німеччина і неминуче її захопить в разі розпаду СРСР і Польщі.

Розцінивши докази російських демократів як необґрунтовані, українські есери засудили таку форму вирішення української проблеми. «Включити Україну в орбіту нової Росії, то означало зняти загалом національну проблему на території «великої Росії», забезпечити внутрішній міжнаціональний мир»²⁵.

Українські делегати, що брали участь у диспуті і виступали в обговоренні питання, не підтримали російських представників про федерацію з Росією в нинішніх умовах. В. Старосольський, представник українських соціал-демократів, колишній член уряду УНР, незважаючи на розходження з есерами в питанні побудови української державності, засудив пропозицію про федерацію з більшовицькою Росією. Коли ви бажаєте «справді прислужитися ідеї федерації, — звертався він до російських емігрантських політиків, — то мусите хоч би в інтересах цієї ідеї стати активними та щирими апостолами нашої національної волі»²⁶. Він критично висловився на адресу тих політиків, передусім більшовиків, які лише теоретично визнали право народів на національне самовизначення без права на державне самовизначення. Якщо не тепер, то в майбутньому прийдешні покоління будуть відстоювати право народів, в тому числі і українського, на національне і державне самовизначення.

Інший соціал-демократ, І. Бочковський, підтримав українських делегатів, зазначивши, що на Сході Європи мусить утворитися наддержавний союз чи спілка. Однак це не повинна бути така федерація, яку пропонували російські представники. Перш за все тому, що вільна спілка народів повинна складатись з вільних, незалежних, самостійних держав, що входили до складу колишньої самодержавної російської імперії. Більшість же їх знову входили до Росії, але вони не є рівноправними. Тому «сепаратизм окраїн» є реальною і неминучою передумовою до відродження Східної Європи. Коли це зрозуміють російські політики і російський народ, «тоді ми, сепаратисти, знайдемо змогу домовитись з новою майбутньою Росією, яка постане з теперішнього хаосу»²⁷.

Проблема «Європа і майбутнє України» знаходилась в центрі уваги українських соціалістів-революціонерів. Виступаючи на партійній конференції, що відбулася 30 червня 1924 р., М. Шаповал зупинився на аналізі міжнародного становища в Європі. Чимало уваги в цьому контексті було приділено питанню про долю України. Зокрема, він зазначав, що український політик

не має права забувати того, що від міжнародного політичного становища великою мірою залежить доля України, тому політика партії соціалістів-революціонерів спрямована на оборону прав українського народу на самостійний розвиток.

Говорячи про розкладку українських політичних сил, він наголосив на тому, що в 1917 році — початку української національної революції — всі українські політичні сили стояли на федералістських принципах. В 1918—1920 рр. від хліборобів до комуністів всі почали виступати за самостійну українську державу, тобто стали самостійниками. Це свідчило про те, що різними шляхами, але всі українські політичні партії та рухи «мали один політичний ідеал — суверенність нації і змагання до суверенної її державності»²⁸. В 20-ті ж роки, під впливом обставин, чітко визначились два напрямки — самостійники і федералісти. До самостійників есери відносили свою партію та тих, хто виступав проти співпраці з СРСР. До федералістів відносились «всі українські комуністи з урядової партії, всі наші перекинчики (сменовеховці) і примиренці з станом речей під московським режимом»²⁹.

В цьому контексті есери різко засудили М. Грушевського, який з групою своїх прихильників хотів виїхати до СРСР.

Існували й інші угруповання, зокрема так звана «група 66», до якої входили прихильники співпраці з радянською владою. Навесні 1924 року ця група виступила на VIII конференції КП(б)У із заявою, в якій наголошувалось, що «створення на сході Спільки Радянських Соціалістичних Республік, до якої увійшла і Українська Радянська Соціалістична Республіка, дає цілковиту гарантію забезпечення національного розвитку трудящих мас України, а також забезпечує за ними політичну владу»³⁰.

Заявляти так — це, на думку соціалістів-революціонерів, означало зраджувати справу політичної самостійної, соборної української держави. Адже весь світ бачив, що переважна більшість українського населення в радянській Україні позбавлена політичних прав, українські комуністи лише номінально володіли ситуацією, бо все вирішували представники центру, тобто Москви.

Коли говорити про українських змінюхівців, то вони, ставши на шлях ренегатства, вели ще й проросійську імперіалістичну пропаганду. Вони, зокрема, заявляли, що СРСР взяв під

опіку українське населення на землях, окупованих Польщею, Румунією і Чехословаччиною. А з цього впливав неспростовний доказ того, що певна частина української інтелігенції (зміновіхівці. — *І.Д.*) «здає самостійницькі позиції на користь Москви»³¹.

Есери жалкували, що на позиції «русофільського федералізму переходить і бувша фортеця самостійницької ідеології — Галичина». Деякі галицькі політики зав'язали стосунки з урядовими колами в СРСР, дехто повернувся в Україну, співробітничали з радянською владою. Фактично спостерігався розкол української нації на дві частини, посилювалось протистояння між самостійниками і федералістами. Для майбутньої України цей факт створював небезпеку. Федералісти, що стояли на промосковських позиціях, виступали проти самостійності України, свого народу. Це фатальна риса, що не раз виявлялася в українській історії і не давала Україні впродовж століть створити єдину державу.

Цікаві думки висловив М. Шаповал стосовно майбутньої долі Європи, в тому числі й України. Він виходив з тієї ситуації, що утворення Ліги Націй на чолі з провідними країнами Європи сприяло виникненню нової політичної ситуації. Консолідована Європа почне, на його думку, загальний наступ на Схід, де об'єктом наступу буде СРСР і менші країни. Це буде останній бій з більшовизмом. Для українців настануть сприятливі умови. В цей період Польща і Румунія не зможуть існувати автономно, вони муситимуть реорганізуватись, а тому для ідеї державної соборності України шанси зростають. Загальний наслідок протистояння між Заходом і Сходом — знищення більшовизму. В результаті «постане вільна Україна, народ наш одержить сприятливі умови його життя і розвитку»³².

Враховуючи ці обставини, есери висували завдання політичного, економічного і культурного плану. Головне, це вимога розгортання боротьби за визволення розпорошених українських земель — Галичини, Волині, Буковини, Бессарабії, Закарпаття, Східної України. Для цього необхідно було вести підготовку сил, просвітницьку діяльність, формувати визвольну ідеологію серед українського народу. Потрібно також встановити зв'язки з соціалістичною Європою, пропагувати ідею нової України в середовищі трудових соціалістичних мас. За словами М. Шаповала, без напруженої, повсякденної праці з метою підготовки

власних сил нової України не буде, і якщо партія соціалістів-революціонерів не виконає свого завдання, то вона мусить зійти зі сцени політичної боротьби.

Соціалісти-революціонери, будучи максималістами, вимагали повного політичного визволення, повної державної самостійності України. Українці повинні б ставити питання не про порозуміння і співпрацю з поневолювачами, а про повне їх усунення; не бажати ділити з ними владу, а прагнути відібрати у них цю владу. На культурницькій ниві соціалісти-революціонери також боролися «за повноту української культури», щоб кожний українець з дитинства жив в оточенні своєї культури, як це заведено в інших націях. «Вимагаємо, — писав М. Шаповал, — повної політичної самостійності, щоб припинити визиск нас чужими державами і головне, щоб український народ не мав ніяких обмежень у своїй культурній роботі»³³.

Розробляючи політичні та ідеологічні засади майбутньої трудової української республіки, соціалісти-революціонери брали на озброєння інтернаціоналізм і одночасно засуджували «буржуазний націоналізм». Інтернаціоналізм це «такий напрям політики, котрий вимагає підтримувати солідарність і співпрацю трудових мас всіх народів». Це по-перше. По-друге, — «інтернаціоналізм домагається усамостійнення і урівноправнення всіх народів світу без огляду на їх величину і культурний рівень. Мир і згода між народами — така мета інтернаціоналізму»³⁴.

На їхню думку, «буржуазія всіх країн і народів, пануючих і поневолених, вважає за націю лише себе». Своє панування, свою політику вона називає «націоналізмом», прикриваючись яким, визискує та поневолює робітників і селян. Тож буржуазія вважалась ворогом трудового народу і соціалісти кожної нації повинні будуть в першу чергу боротись проти своєї буржуазії, бо лише цим вони зможуть довести щирість і любов до робітників і селян. М. Шаповал бачив у світі поступове політичне зближення народів, організацію міжнародних об'єднань (інтернаціоналів) на політичній і професійній основі, господарській праці, культурному, науковому обміні між народами. Все це характеризувалось як явища інтернаціональної співпраці. Отже соціалісти-революціонери закликали до співпраці в галузі політики, господарства і культури. Одержуючи від інших народів знання та духовні цінності, український народ мав бути вдячним і ділитися своїми духовними надбаннями.

Справжніми націоналістами, на їхню думку, є лише ті, хто стоїть за визволення селянсько-робітничої більшості нації, тобто соціалісти, зокрема українські есери. «Ми націоналісти тому, що хочемо визволення всієї нації, але ми інтернаціоналісти тому, що всім народам бажаємо того, чого бажаємо собі»³⁵, — зазначав М. Шаповал.

В лютому 1927 р. відбулася чергова конференція українських соціалістів-революціонерів, на якій було прийнято програму партії.

В резолюції конференції «Українська політична еміграція і завдання Української партії соціалістів-революціонерів» зазначалося, що окупація України Росією, Польщею і Румунією справедливо викликала збройний опір українського народу. Після поразки української національної революції велика кількість політиків, учасників збройної боротьби змушені були залишити рідну землю. Вони розсіялися по світу, але залишилися вірними гаслам подальшої боротьби за волю українського народу, гаслам суверенності і соборності українських земель, продовжували боротьбу за здійснення цієї найближчої мети української нації.

Через роки з часу проголошення самостійної України і спроби зібрати її землі в 1917—1920 роках партія есерів констатувала, що як під впливом змін і досвіду революції, так і контрреволюції сталися значні зміни в свідомості українського народу. Зокрема, на західноукраїнських землях під проводом української політичної інтелігенції набирала розмаху боротьба за соціальні і національні права трудових людей. Провідники есерів вважали, що історична традиція і географічно-економічне становище Польщі в добу капіталістичного розвитку змушували її правлячі кола шукати виходу тільки на Схід. Польські керманічі ніколи не зможуть примиритися «з ідеєю самостійної України в етнографічних межах, тобто з ідеєю зречення західноукраїнських земель»³⁶. Есери наголошували, що єдиною силою, яка здатна організувати там опір польському наступу, є власний народ, що орієнтується на власний ідеал — самостійну, соборну Україну, не підлеглу ні Польщі, ні Москві. Він не дозволить себе обдурити ілюзорними обіцянками жодної зі сторін, і самостійно буде дбати про власний політичний, господарський і культурний розвиток.

В резолюції містився аналіз становища українського населення Буковини і Бессарабії, які знаходились під румунською

окупацією. Соціалісти-революціонери визначили свою позицію щодо цього питання. Беручи до уваги, говорилося в резолюції, що доля цих земель може вирішитись тільки у зв'язку з вирішенням долі України, Галичини та Волині шляхом революційної боротьби, есери вважали своїм обов'язком підтримувати місцеве українське населення «в його змаганні до боротьби за осягнення своїх політичних прав і підготовляти до одностайного виступу разом Галичиною й Великою Україною для створення Єдиної Соборної Трудової Української Республіки»³⁷.

Як у звіті Головного політичного комітету, так і у виступах різко критикувалась політика комуністичної партії та урядових кіл радянської України. Це знайшло відображення у резолюції «Відношення до сучасної влади в УРСР». Зокрема зазначалось, що КП(б)У, будучи тільки краєвою організацією російської ВКП(б), позбавлена всякої автономії, чому всі декларації про «самостійність» чи «рівноправність» України в ССРСР являються тільки свідомим дурисвітством пануючого московського центру, що обернув Україну в свою колонію.

В резолюції були виписані принципи ставлення есерів до СРСР. Констатовалося, що вони залишаються на непримирених позиціях до більшовицької ідеології, програми і методів диктатури над трудовими масами, продовжуватимуть змагання за визволення поневолених націй, за суверенність української державності.

Однією з вимог, що їх висували есери, було завдання перетворити СРСР на справжню вільну спілку самостійних радянських демократичних трудових республік, до якої Україна вступить як самостійна радянська республіка. Соціалісти-революціонери вимагали приєднати до України Кубань, відрізані українські «комплекси» Курщини, Вороніжчини й Донеччини, забезпечити національно-культурні права українцям, розсіяним по СРСР, а також проголосити принцип соборності всіх українських земель в одній соборній Українській Соціалістичній Республіці в етнографічних межах.

В програмах, резолюціях партії, що були прийняті на конференції, ідеї соборності українських земель відводиться чимало місця. Вважаємо, що читачеві буде цікаво ознайомитись з поглядами українських соціалістів-революціонерів на це питання в нових історичних обставинах, що склалися наприкінці 20-х років.

«I. Національна програма УПСР:

1. Український трудовий народ має створити свою суверенну державу в межах своєї етнографічної території.

2. Виразником суверенітету й національної волі українського народу є його трудові класи.

3. Кожна нація має право на визнання й допомогу з боку інших націй і народів передовсім трудових їх класів і соціалістичних партій при творенні свого вільного державного життя.

4. Партія змагається до об'єднання всіх українських земель під прапором Української Республіки, при чім всі пограничні непорозуміння при розмежуванні територій вирішуються шляхом плебісциту.

5. Партія стоїть за внутрішню федералізацію української республіки з наданням найширшої автономії краєвим об'єднанням, створеним на основі географічно-економічних чи культурно-побутових прикмет.

6. Проблема федерації націй може бути розв'язана тільки по програмі міжнародної політики соціалістичного інтернаціоналу, однак партія стоїть в принципі за створення Вільної Співки Народів Європи, в якій Україна була б рівноправна з іншими й суверенним членом.

7. Щодо народів, пануючих над українцями (росіян, поляків, румунів і ін.) та їхніх держав, то УПСР вимагає від них: визнання державної суверенності України в етнографічних межах, віддає перевагу мирному розрішенню національної проблеми на Сході Європи, але при неможливості мирного шляху визнає за необхідність всенародне повстання й революцію. При мирному вирішенні національної проблеми на Сході Європи УПСР вважає потрібним створення вільної співки народів Сходу Європи на основі договору як переходнової форми до Європейських Сполучених Штатів.

8. Національна проблема всередині України, цебто проблема національних меншостей, розв'язується по принципу національно-персональної автономії, з застереженням права меншостей на пропорціональну частину коштів на свої національно-культурні потреби з загально-державного скарбу Української Республіки.

II. Політична програма УПСР:

1. Метою партії є створення Української Республіки, ні від якого іншого народу політично незалежної і соборної в етнографічних межах...»³⁸.

У своїй черговій праці «Сущность украинского вопроса», написаній у 1928 р., М. Шаповал аналізує становище українського народу та перспективи його розвитку.

І вороги, і друзі, на жаль, на думку М. Шаповала, мало знають про українське питання. Тож він робить спробу показати сутність українського питання, як його розуміє українська політична течія, до якої він належить.

Під українським питанням необхідно розуміти, перш за все, питання про національно-культурне, економічне і політичне відродження українського народу. Крім того, українське питання включає в себе кілька проблем, які не можуть бути однаково зрозумілими представникам інших національностей, особливо тим, хто має власну національну державу. Навіть українці по-різному розуміють ці проблеми залежно від приналежності до того чи іншого класового ідеологічного угруповання, а також від рівня суспільно-політичної свідомості³⁹.

Щоб зрозуміти в основних рисах українське питання, необхідно, зазначає М. Шаповал, вивчити рушійні сили українського руху. До їх пізнання можна прийти одним шляхом: «вивченням хоча б основних ліній соціальної структури населення, що проживає на українській етнографічній території, і форм діяльності пануючих суспільних груп»⁴⁰.

В рукопису міститься глибокий аналіз життя українців на всіх етнічних українських територіях, що входили до складу сусідніх держав, характеристика історичного минулого українського народу, його мовні особливості, розглядається роль міста і села в структурі української спільноти, стан української освіти. Знаходячись у складі інших держав, український народ піддається денационалізації. За словами М. Шаповала, духовна енергія пригнобленого народу використовується поневолювачами.

Через всю працю проходить думка, що український народ є соціально і політично поневоленою нацією, а пануючою є чужа буржуазія, яка складається з представників інших народів. Повсюди спостерігається стан панування і поневолення, а не співіснування різних національностей. Для українського народу національне питання було питанням і соціальним. Політичному визволенню українського народу повинно передувати його соціальне відродження. «Розширення соціального досвіду — ось основний напрямок цього руху до цілі: до визволення від соціальної залежності від чужих пануючих класів, до ослаблення

культурної від них залежності шляхом створення своєї культури і, нарешті, визволення від політичного панування, від чужого управління і зруйнування панівної системи права, створення своєї системи права як норми поведінки, тобто розвиток своїх вольових імпульсів і створюваних ними норм права»⁴¹.

М. Шаповал наголошував, що одним з найскладніших є питання об'єднання розпорошених українських земель, що знаходились під пануванням інших держав. Це є головним завданням українського народу, бо без такого об'єднання неможливо побудувати соборну українську державність. «Збирання українських земель, захоплених різними державами, під одним дахом української держави є змістом українського руху, його просторовим розмахом, його міжнародним значенням. Складність у тому, що українське питання зразу загрожує чотирьом державам їх реконструкцією; розмах в тому, що українське питання проявляється на просторі близько 900 000 кв. кілометрів, тобто 1/10 площі Європи; значення в тому, що навколо українського питання завжди буде плестись складна міжнародна інтрига. В жорстокій боротьбі за територію населення Європи не раз наштовхнеться на українське питання, і яка завелика Росія по відношенню до України, але вона менша, ніж Європа по відношенню до Балкан, однак Європа вже раз довела, що вона може впасти в шаленство війни за Балкани. Чи виключена ця можливість в боротьбі за Україну? Чим напруженішим буде український рух (а він буде все більш напруженим, живлячись від джерела соціально-національних протиріч), тим більше буде напруженішою міжнародна боротьба. Пригноблення 40-а мільйонного народу — це величезне джерело соціальної динаміки, яка буде давати величезний ефект в політиці. Умовити пригноблених неможливо — їх можна тільки заспокоїти шляхом задоволення їх природніх загальнолюдських потреб»⁴².

Можна лише дивуватись прозорливості М. Шаповала, який фактично передбачив збройні конфлікти за території в Європі і в усьому світі.

Вибір шляху, форм і методів боротьби за соборну, самостійну українську державу постійно знаходились в центрі уваги соціалістів-революціонерів. В лютому 1932 р. М. Шаповал виступив з доповіддю «Небезпека війни і наша позиція» в Соціалістичному клубі в Празі. Характеризуючи міжнародне становище, він передбачав неминучість війни фашистської та комуністичної

диктатур «за монополізацію своєї форми насильства»⁴³. Він застерігав, що український народ, знаходячись територіально, господарськи і культурно між цими диктатурами, не повинен ставати на якийсь один бік цих супротивних сторін, бо це розколе його на два братовбивчі табори. «Наш шлях третій. Той, який дає нам змогу використати наше положення між Сходом і Заходом на свою користь... До державно-національної й соціально-економічної волі, яка може бути забезпечена тільки в самостійній Соборній Українській Трудовій Республіці»⁴⁴.

В липні 1932 р. в Празі відбулася партійна конференція соціалістів-революціонерів, на якій обговорювалося питання подальшої діяльності партії після смерті голови Головного політичного комітету М. Шаповала. Втрата визначного діяча партії, відомого українського політика, вченого, письменника, безумовно, великою мірою позначалась на діяльності партії українських есерів. Проте його соратники і в подальшій роботі прагнули дотримуватись програмових та ідеологічних засад, накреслених Головним політичним комітетом, очолюваним М. Шаповалом.

Постанови, прийняті конференцією, відбивали тогочасне міжнародне становище, що характеризувалось посиленням протистояння між Заходом і Сходом, що не могло не впливати на позитивне вирішення українського питання. Репресії і терор проти українського народу з боку сталінського тоталітарного режиму, переслідування, асиміляторська та колонізаторська діяльність Польщі та Румунії на західноукраїнських землях та в Бессарабії і Буковині, агресивні плани стосовно України, що відкрито лунали з боку німецьких нацистів, підготовка нової світової війни зацікавлених в ній сил турбувало провідників соціалістів-революціонерів. Війна, як зазначалось в постанові, буде йти не за волю і за інтереси українського народу, а за його землі і коштом його людських і природних ресурсів, що знаходяться під окупацією інших держав. Ніхто не прийде йому на допомогу. Московський, польський і румунський та інші окупанти не припускали можливості існування самостійної соборної української держави, а капіталістичні країни Заходу не зацікавлені Україною з мотивів промислової конкуренції. Отже, наголошувалося в постанові, сподівання українців на допомогу зовнішніх сил, як і раніше, є безпідставними. Пропаганда будь-яких орієнтацій на чужі сили — Росію, Польщу, комуністів, зміновіхівців, петлюрівців та італійських, німецьких,

японських націонал-фашистів є злочином. Ці орієнтації розпо-рошували, ослаблювали українські сили, натомість зміцнювали сили явних та таємних ворогів українського народу. Тому він повинен шукати підтримки лише у тих суспільних сил Заходу і Сходу, які «борючись за свою волю, змагатимуться до перебудови суспільних відносин внутрішніх і міжнародних на засадах повної волі верств і народів, а через те толеруватимуть змагання українського народу до створення вільної Соборної Української трудової соціалістичної республіки»⁴⁵.

На конференції було прийнято рішення продовжувати співпрацю з соціалістичними партіями та організаціями в рамках Міжнародного бюро революційних партій. Планувалось також налагодити зв'язки з соціалістичними партіями II Інтернаціоналу, які не поділяли його установок і тактики на випадок війни. Наголошувалось про необхідність встановлення контактів та налагодження співпраці з українськими соціалістичними партіями, зокрема, соціалістами-радикалами та соціал-демократами, що виступали за інтереси трудового люду та проти орієнтації на зовнішні сили, ворожі українському народові.

Українські есери, розгорнувши свою діяльність, шукали союзників серед українських соціалістичних партій в еміграції. Однак їхня програмова засада «диктатура трудових мас», організованих у «трудові ради», не сприймалася партіями соціалістичного напрямку, зокрема, соціал-демократами, які виступали проти будь-якої диктатури, були прихильниками демократичного соціалізму. Розходження в методах і сутності побудови української соборної, самостійної держави не дозволили створити «єдиного революційно-демократичного фронту», ініціаторами якого були В. Винниченко і М. Шаповал.

Та все ж, незважаючи на теоретично-тактичні й політичні розходження між цими партійними угрупованнями, на початку 30-х років було налагоджено ділову співпрацю. В січні 1934 р. есери, соціал-робітничі демократи, соціалісти-радикали і соціалісти-демократи видали спільну заяву з приводу становища в Україні. В ній викривались злочини сталінського режиму в Україні, який довів мільйони людей до голоду, переслідував українську культуру, освіту, науку, закриваючи українські школи, видавництва, установи, а їхніх працівників масово репресував. Радянська влада на зразок дореволюційного самодержавства здійснювала в Україні політику русифікації.

З метою подальшої співпраці та координації діяльності наприкінці 1934 р. у Львові було скликано соціалістичний конгрес, в якому взяли участь представники партій, що підписали вищезгадану заяву. За згодою всіх учасників конгресу було вироблено спільну програму діяльності, в якій важливе місце зайняло питання про узгодження дій у визвольних змаганнях «всього українського соціалістичного руху та спільної боротьби з чужинецькими режимами насильства й «рідною» реакцією, фашизмом, клерикалізмом за створення Української самостійної соборної республіки трудового люду»⁴⁶. На конгресі було прийнято рішення об'єднати всі українські соціалістичні партії в єдиний соціалістичний блок.

В цьому ж місяці відбулась підготовча нарада українських політичних партій по скликанню Українського Національного Конгресу. Учасники різних політичних поглядів та орієнтацій сподівалися об'єднати українські сили навколо соборницької ідеї за прикладом Національного конгресу та Національного Союзу, що мали місце в 1917 та 1918 роках.

Питання про консолідацію політичних сил в боротьбі за визволення українського народу обговорювалось і на засіданні ЦК УПСР 29 січня 1935 р. В прийнятій постанові члени ЦК закликали соціалістичні партії згуртуватися в єдиний союз, не орієнтуватись у визвольній боротьбі на чужі сили та різні самозвані українські уряди. Найважливішим завданням в нинішній час, заявляв ЦК партії соціалістів-революціонерів, є активізація діяльності української спільноти в боротьбі за незалежну соборну державу⁴⁷.

Продовж довгих років перебування в еміграції українські соціалісти-революціонери шаповалівської течії залишалися однією з найвпливовіших політичних партій. Головною ідеологічною засадою політичної програми есерів було здійснення антибільшовицької національної і соціальної революції в Україні. На думку есерів, метою революції мала бути побудова «трудової республіки» працюючого народу. Головною рушійною силою української революції повинна була виступити трудова демократія, що складалася з селян, робітників, ремісників, інтелігенції. Саме ці прошарки суспільства створювали матеріальні блага. Разом з тим, соціалісти-революціонери вважали, що єдиний національний фронт трудової демократії може означати всеукраїнський національний фронт тому, що саме ці групи склада-

ють майже всю українську націю. Трудова демократія, як переважна більшість нації, має право ототожнювати свої інтереси з національною політикою, своє визволення з національним визволенням, свою державу з національною державою, свою культуру з національною культурою.

Особливістю української дійсності було те, що на українських землях, вважали есери, представники інших народів зайняли провідні позиції в промисловості, фінансах, торгівлі, науці, культурі, політиці, адміністрації. Таким чином, чітко простежується політичне, національне, економічне поневолення та визиск українського народу. Тому українські есери заявляли, що їх «програмою є революційний соціалізм, програма визволення трудових мас, програма збудування селянсько-робітничої трудової самостійної і соборної Української Республіки».

Українські есери були глибоко стурбовані тим фактом, що українські етнічні землі виявились розпорощеними, включеними до складу сусідніх держав. Тому не випадково першою політичною доктриною їх програми була вимога реалізації державно-політичної соборності українських земель. Важливою умовою майбутньої трудової української республіки повинна була стати державно-політична самостійність, як і здійснення господарської і духовної єдності між усіма ізольованими групами української нації. Спільні духовні потреби та інтереси могли виникнути і сформуватися лише на ґрунті тісної взаємодії і співпраці.

Українські соціалісти-революціонери вважали, що лише практичне втілення в життя цих та цілого ряду інших політичних, національних, економічних складових дасть можливість реалізувати державно-соборницьку ідею. Вони цілком слушно наголошували, що європейські політичні чинники повинні зважати на той факт, що від вирішення українського питання залежатиме політичне становище в Європі та у світі в цілому. Есери обґрунтовано, всебічно і глибоко доводили, що головним для української спільноти є збирання українських земель, захоплених європейськими країнами, бо без їх об'єднання неможливо побудувати трудову незалежну соборну українську державу. Об'єднання всіх українських етнічних земель власне є змістом українського визвольного руху. Навколо українського питання велась складна міжнародна інтрига, тому що його позитивне вирішення загрожувало чотирьом державам їх територіаль-

ною перебудовою. В жорстокій боротьбі за територію і населення європейські країни щораз наштовхувалися на українське питання, що викликало збройне протистояння. Чим активнішим був український визвольний рух, тим більш напруженою була міжнародна обстановка. Пригноблений сорокамільйонний український народ — могутнє джерело соціальної динаміки, яка даватиме величезний ефект в політиці. Українські есери цілком справедливо наголошували, що умовити український народ неможливо, його можна заспокоїти лише шляхом задоволення природних загальнолюдських потреб: мати власну соборну незалежну державу.

Як засвідчує аналіз партійних документів українських соціалістів-революціонерів, вони відкидали, на відміну від інших партійних угруповань, орієнтацію на зовнішні сили, намагались згуртувати українські політичні чинники навколо ідеї боротьби за українську державність.

¹ *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. — К., 1994. — С. 105, 118—119.

² *Шаповалова О.* Микита Шаповал: Біографія // Літературна Україна. — 1992. — 11 червня.

³ Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном (1920—1923) // Вільна спілка. Зб. 2-й. — Прага; Львів, 1923. — С. 179.

⁴ Три роки праці Українського громадського комітету в ЧСР (7.VIII.1921 — 7.VIII.1924). — Прага, 1924. — С. 6.

⁵ Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном. — С. 185.

⁶ Там само. — С. 186.

⁷ Там само. — С. 59.

⁸ *Шаповал М.* Більшовизм і Україна // Нова Україна. — 1926. — Ч. 9. — С. 15.

⁹ Там само.

¹⁰ Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном. — С. 187, 188.

¹¹ Там само. — С. 180.

¹² *Шаповал М.* Велика революція на Україні і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — С. 130.

¹³ Там само. — С. 150.

¹⁴ Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном. — С. 203.

¹⁵ Там само. — С. 201.

¹⁶ *Шаповал М.* Минувшина і будучина української визвольної боротьби // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 43.

¹⁷ Там само.

- ¹⁸ *Шаповал М.* Новітнє яничарство // Нова Україна. — 1922. — Ч. 8—9. — С. 4.
- ¹⁹ *Шаповал М.* Військо і революція (Соціологічний нарис). — Львів, 1923. — С. 17, 19.
- ²⁰ *Шаповал М.* Велика революція і українська визвольна програма. — С. 252.
- ²¹ Соціологія нашого відродження. — К., 1994. — С. 11.
- ²² Там само. — С. 12.
- ²³ *Остапович М.* Дискусії про національне питання в Празі року 1921 // Національне питання на Сході Європи: Матеріали і документи. — Прага, 1925. — С. 3.
- ²⁴ Там само. — С. 7.
- ²⁵ Там само. — С. 10.
- ²⁶ Там само. — С. 13.
- ²⁷ Там само. — С. 23.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. I. — Спр. 2. — Арк. 32.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само. — Арк. 34.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. — Арк. 40—41.
- ³³ *Шаповал М.* Засади української визвольної програми // Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 45.
- ³⁴ Там само. — С. 46.
- ³⁵ Там само. — С. 48.
- ³⁶ Резолюції Закордонної конференції Української партії соціалістів-революціонерів, 6 лютого 1927 року. — Прага, 1927. — С. 3.
- ³⁷ Там само. — С. 6.
- ³⁸ Програма Української партії соціалістів-революціонерів. Прийнята конференцією закордонних організацій УПСР 6 лютого 1927 року. — Прага, 1927. — С. 11, 13.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3563. — Оп. I. — Спр. 52. — Арк. 2.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 3.
- ⁴¹ Там само. — Арк. 38.
- ⁴² Там само. — Арк. 54.
- ⁴³ *Шаповал М.* Небезпека війни і наша позиція // Трудова Україна. — 1932. — Ч. 7—8. — С. 2.
- ⁴⁴ Там само. — С. 10.
- ⁴⁵ Постанови конференції Української партії соціалістів-революціонерів 5 липня 1932 р. // Трудова Україна. — 1932. — Ч. 7—8. — С. 44.
- ⁴⁶ *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі. — С. 139.
- ⁴⁷ Постанова ЦК Української партії соціалістів-революціонерів. 29 січня 1935 р. // Трудова Україна. — 1935. — Ч. 1—2. — С. 15.